

СОЦІАЛЬНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕЗАКОННЕ ПРОВЕДЕННЯ ПОШУКОВИХ РОБІТ НА ОБ'ЄКТИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ, ЗНИЩЕННЯ, РУЙНУВАННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

SOCIAL CONDITIONALITY OF LIABILITY FOR ILLEGAL SEARCHES ON THE ARCHEOLOGICAL HERITAGE OBJECT, DESTRUCTION, DEMOLITION OR DAMAGE OF CULTURAL HERITAGE OBJECT

Базелюк В.В., к.ю.н.,
асистент кафедри кримінального права № 1
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Коваленко Є.С., студентка IV курсу
Інститут підготовки кадрів для органів юстиції України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено питанням соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини (ст. 298 КК). Кожен закон відповідає реальним потребам суспільства у правовій охороні, однак він може адекватно відображати суспільну необхідність або недостатньо відповідати їй, досягати або не досягати поставленої законодавцем мети. Щоб закон працював і був дієвим за інші правові норми у боротьбі з тими чи іншими суспільно небезпечними діями, кримінально-правова заборона повинна бути соціально і кримінологічно зумовленою. Тому важливим є встановлення відповідності кримінально-правової норми суспільним потребам, тобто її соціальної зумовленості, під якою розуміють процес встановлення суспільно небезпечних форм поведінки індивідів, визнання допустимості, доцільності та можливості кримінально-правової боротьби з такою поведінкою. При встановленні соціальної зумовленості відповідальності за кримінальні правопорушення, передбачені ст. 298 КК України, доцільно зосередитися на дослідженні соціально-економічних, нормативних і кримінологічних факторів. Соціально-економічні фактори полягають у тому, що культурна спадщина має величезне значення для розвитку науки, мистецтва, господарства країни та інших сфер соціального життя. Серед нормативних факторів автор виділяє наявність значної кількості як міжнародних, так і національних нормативно-правових актів у сфері охорони культурних цінностей. Загальні положення стосовно правової охорони археологічної та культурної спадщини містяться у розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Кримінологічним фактором встановлення кримінальної відповідальності за ті чи інші діяння виступає насамперед їхня суспільна небезпечність і відносна поширеність. Суспільна небезпечність кримінальних протиправних посягань на культурні цінності полягає у їх особливій значимості для суспільства, значній поширеності та зв'язку з іншими кримінальними правопорушеннями. Протягом 2002–2019 рр. було зареєстровано 893 кримінальні правопорушення за ст. 298 КК.

Ключові слова: культурні цінності, суспільна небезпечність, соціально-економічні фактори, нормативні фактори, кримінологічні фактори.

The article is devoted to the issues of social conditionality of criminal liability for illegal searches on the archeological heritage object, destruction, demolition or damage of cultural heritage objects (art. 298 of the Criminal Code). Each law meets the real needs of society in legal protection, but it may adequately reflect the public need or insufficiently meet it, to achieve or not to achieve the goal set by the legislator. For the law to work and be more effective than other legal norms in the fight against certain socially dangerous acts, the criminal law prohibition must be socially and criminologically conditioned. Therefore, it is important to establish the conformity of the criminal law to social needs, ie its social conditionality. Social conditionality should be understood as the process of identifying socially dangerous forms of individual behavior, recognizing the admissibility, possibility and expediency of criminal law struggle against them. In establishing the social conditionality of liability for criminal offenses under Art. 298 of the Criminal Code of Ukraine, it is advisable to focus on the study of socio-economic, regulatory and criminological factors. Socio-economic factors are that cultural heritage is of great importance for the development of science, art, economy and other spheres of social life. Among the regulatory factors, the author highlights the presence of a significant number of both international and national normative legal acts in the sphere of protection of cultural values. General provisions on the legal protection of archaeological and cultural heritage are contained in section II "Rights, freedoms and duties of man and citizen". The criminological factors of establishing criminal liability for certain acts include, first of all, their social danger and relative prevalence. The public danger of criminal encroachments on cultural values lies in their special significance for society, the high prevalence of such encroachments, their connection with other criminal offenses. In addition, during 2002–2019, 893 criminal offenses were registered under Art. 298 of the Criminal Code.

Key words: cultural values, social danger, socio-economic factors, normative factors, criminological factors.

Постановка проблеми. Кожен закон відповідає реальним потребам суспільства у правовій охороні, однак він може адекватно відображати суспільну необхідність або недостатньо відповідати їй, досягати або не досягати поставленої законодавцем мети. Щоб закон працював і був дієвим за інші правові норми у боротьбі з тими чи іншими суспільно небезпечними діями, кримінально-правова заборона повинна бути соціально і кримінологічно зумовленою. Тому важливим є встановлення відповідності кримінально-правової норми суспільним потребам, тобто її соціальної зумовленості.

Аналіз останніх досліджень. Вагомий внесок у дослідження кримінальних правопорушень, що посягають на об'єкти культурної та археологічної спадщини, зро-

били такі вчені, як В.І. Акуленко, Є.П. Гайворонський, Т.Б. Герелюк, Т.Г. Каткова, О.С. Кофанова, В.В. Кузнецов, Є.І. Кузьменко, Н.В. Кулакова, Т.В. Курило, Л.А. Литовченко, І.Е. Мартиненко, О.М. Мартишева, П.С. Матишевський, Н.В. Медведєва, М.С. Міщенко, В.О. Навроцький, Б.М. Одайник, І.Г. Поплавський, Т.Р. Сабітов, А.П. Сергєєва, О.С. Сотула, В.М. Тертишник, П.О. Ткачук, О.В. Усенко та ін. Незважаючи на чималу кількість наукових розробок стосовно посягань на культурні цінності, проблема соціальної зумовленості таких кримінальних правопорушень ще остаточно не вирішена.

Метою статті є дослідження соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, зни-

щення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини (ст. 298 КК) та виявлення факторів такої криміналізації.

Вклад основного матеріалу. Під соціальною зумовленістю розуміють процес встановлення суспільно небезпечних форм поведінки індивідів, визнання допустимості, доцільності та можливості кримінально-правової боротьби з такою поведінкою [6, с. 29].

При встановленні соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за посягання на об'єкти археологічної та культурної спадщини доцільно зосередитися на дослідженні соціально-економічних, нормативних і кримінологічних факторів.

Соціально-економічні фактори. Соціальні фактори існування кримінальної відповідальності за посягання на об'єкти археологічної та культурної спадщини показують суспільну необхідність і політичну доцільність встановлення такої відповідальності, а також принципи, що забезпечують соціальну адекватність криміналізації та її допустимість із погляду процесів суспільного розвитку й основних характеристик соціальних систем і відповідність кримінально-правової норми стану громадської думки, характеру та рівню суспільної свідомості [10, с. 210].

Культурній спадщині належить особлива роль у житті будь-якого суспільства. Вона відіграє велике значення для розвитку не лише мистецтва, а й науки, господарства держави й інших сфер соціального життя. Різні комплекси, споруди, їхні частини, створені людиною, або природно-антропологічні об'єкти, які мають мистецьку, художню, історичну, наукову або іншу цінність, дають можливість більше дізнатися про життя попередніх поколінь, дослідити основні етапи розвитку країни та сприяти збереженню спадкоємності культурних традицій народу [7, с. 23].

Одним із головних напрямів політики більшості держав у сфері культури є збереження та примноження культурних цінностей. Охорона об'єктів археологічної та культурної спадщини належить до міжнародно-правових зобов'язань нашої держави перед світовою спільнотою [5].

Археологи України одностайно виступають за необхідність впровадження жорстких методів забезпечення схоронності національного культурного надбання усіх держав СНД, де після розпаду Радянського Союзу об'єкти археологічної та культурної спадщини стали предметом збагачення певних осіб, котрі прагнуть не зберегти їх, а отримати вигоду. У нашій державі пограбування археологічних пам'яток нині досягло значних масштабів.

Важливим для доведення необхідності існування кримінальної відповідальності за посягання на об'єкти археологічної та культурної спадщини є також фактор наявності в Україні значної кількості об'єктів такої спадщини. Наша держава за кількістю пам'яток археології посідає одне з провідних місць серед країн Європи. На державному обліку в Україні перебуває більше 130 тис. нерухомих об'єктів археологічної спадщини [14].

Нормативні фактори. Правовою основою регулювання охоронюваних суспільних відносин у нашій державі є Конституція України. В Основному Законі передбачено, що держава сприяє розвитку та консолідації української нації, її культури, традицій та історичної свідомості, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11). Загальні положення стосовно правової охорони археологічної та культурної спадщини містяться у розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Серед інших прав людини та громадянина закріплене право на культурні цінності та культурну спадщину. У ст. 54 Конституції України зазначено, що культурна спадщина перебуває під охороною закону,

також передбачений обов'язок держави щодо забезпечення збереження як історичних пам'яток, так і інших об'єктів, які мають культурну цінність, і вжиття заходів для повернення до України культурних цінностей, що знаходяться за її межами. Основний Закон передбачає обов'язок людини та громадянина не заподіювати шкоди культурній спадщині (ст. 66). Визначені й основні засади діяльності державних органів щодо використання й охорони пам'яток історії, а також галузі культурного будівництва (ст. 85, 116, 119, 138, 143).

Існування кримінальної відповідальності за посягання на об'єкти археологічної та культурної спадщини (ст. 298 КК України) виступає своєрідною юридичною гарантією реалізації передбачених Конституцією прав і обов'язків людини та громадянина щодо культурних цінностей. Для характеристики соціальної зумовленості велике значення має встановлення відсутності суперечностей між положеннями Конституції та кримінально-правової норми. Тому важливим є дослідження відповідності положень Основного Закону та статей Кримінального кодексу. У КК України має відобразитися реалізація передбачених Конституцією принципів і положень [2, с. 6–7]. Ретельне вивчення диспозиції ст. 298 КК України дає можливість стверджувати, що вона не суперечить Основному Закону і цілком обґрунтовано доповнює норми останнього стосовно охорони археологічної та культурної спадщини.

Важливе значення серед нормативних факторів мають міжнародні нормативно-правові акти. У Конституції України передбачений їх пріоритет над національним законодавством.

Конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 р., прийнята під егідою ЮНЕСКО, стала першим універсальним міжнародним документом у сфері охорони культурних цінностей. Цей нормативно-правовий акт поклав початок кодифікації міжнародного права стосовно охорони та збереження культурних цінностей. Як влучно зазначив В.І. Акуленко, ця Конвенція зробила частиною міжнародних відносин проблеми культури та ввела в обіг дефініцію «культурна спадщина людства» [1, с. 59–63].

Тенденція стосовно розширення обсягу регулювання відносин між країнами у сфері використання й охорони культурних цінностей, вивезення, ввезення та повернення незаконно вивезених об'єктів культурної та археологічної спадщини, поваги прав людини і громадянина на культурне надбання відображена в таких універсальних міжнародних актах ЮНЕСКО, як Конвенція про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, від 14 листопада 1970 р. та Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини від 16 листопада 1972 р., які були ратифіковані СРСР у 1988 р. Зазначені конвенції виступають як кодифіковані договори, підготовлені міжнародною організацією. Вони є офіційною систематизацією чинних міжнародних норм. Це важливий фундамент для розвитку міжнародного права загалом, а також міжнародного права у сфері охорони культурних цінностей і культурної спадщини зокрема. У них було відображено розробку нових норм відповідно до предмету міжнародно-правового регулювання з метою побудови внутрішньо узгоджених нормативних актів і навіть їхніх комплексів [9, с. 109].

Вищеназвані Конвенції також передбачають пряму вказівку на необхідність юридичної відповідальності за посягання на об'єкти археологічної та культурної спадщини, зокрема адміністративної та кримінальної.

З метою розвитку та конкретизації засад, передбачених міжнародними договорами (ратифікованими Верховною Радою України) та Конституцією України, були прийняті Закони України «Про музеї і музейну справу»

від 29 червня 1995 р., «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р., «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р., «Про охорону археологічної спадщини» від 18 березня 2004 р.

Кримінологічні фактори. На думку більшості вчених, основними чинниками криміналізації діянь є їхня суспільна небезпечність і поширеність [8, с. 180; 10, с. 218].

Суспільна небезпечність будь-якого діяння визначається насамперед значущістю та важливістю об'єкта, тобто суспільних відносин, на які це діяння посягає, а також наслідками (збитком, шкодою), що настають [11, с. 40]. Внаслідок вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст. 298 КК, шкода заподіюється суспільним відносинам у сфері моральності, тобто основним принципам морального (духовного) життя суспільства.

Окрім того, зазнають шкоди і відносини власності. Нерідко внаслідок складної економічної ситуації винні особи проводять незаконні розкопки на об'єкті археологічної спадщини, маючи на меті надалі реалізувати знайдені предмети, а також знищують, руйнують чи пошкоджують об'єкти культурної спадщини, щоб отримати кольорові та чорні метали для здачі на металобрухт.

Проте при кваліфікації діянь, передбачених ст. 298 КК, вартість культурних цінностей повинна враховуватися лише як додаткова умова. Це пояснюється тим, що культурні цінності мають особливі морально-духовні властивості, які неможливо оцінити на підставі виключно вартісного критерію. Значна частина вчених підтримує думку, за якою внаслідок посягань на культурні цінності не слід враховувати виключно балансову вартість об'єкта, оскільки внаслідок вчинення кримінального правопорушення культурна спадщина зазнає непоправної шкоди [15, с. 466].

Досліджуючи наслідки кримінального правопорушення, передбаченого ст. 298 КК, у вигляді знищення, руйнування чи пошкодження об'єктів культурної спадщини, слід зазначити, що завдана ним шкода може бути усунена лише частково. Незважаючи на те, що пошкоджена чи зруйнована пам'ятка може бути реставрована, вона все таки певною мірою втрачає свою історичну та культурну цінність. Це зумовлено тим, що об'єкти культурної спадщини здебільшого створюються попередніми поколіннями та є втіленням виключних фізичних та інтелектуальних здібностей особистості свого творця, його індивідуальної майстерності. Реставрація може відтворити тільки схожість зовнішніх форм, подібність пам'ятки культури. Що стосується знищених об'єктів культурної спадщини, то вони взагалі не підлягають відновленню. Якщо ж такі об'єкти і будуть відтворені, то вони будуть лише копією пам'ятки та не матимуть для сучасного покоління будь-якої історичної цінності.

Той факт, що незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини передбачене законодавцем як кримінальне правопорушення із формальним складом, також свідчить про підвищену суспільну небезпечність зазначених діянь. Уже саме по собі посягання на об'єкти археологічної спадщини є кримінально караним незалежно від настання наслідків.

Вищенаведене є свідченням достатнього рівня соціальної цінності суспільних відносин у сфері охорони об'єктів археологічної та культурної спадщини. Проте соціальна цінність як явище об'єктивної дійсності, будучи позитивною властивістю, підкреслює міру шкідливості посягання, знижуючи її чи підвищуючи [3, с. 94], але не є достатнім аргументом криміналізації того чи іншого діяння. Тільки певна сукупність факторів є свідченням доцільності кримінально-правової охорони конкретних суспільних відносин. У зв'язку з цим також

необхідно досліджувати динаміку вчинення та відносну поширеність посягань на об'єкти археологічної та культурної цінності.

Виходячи зі статистичної інформації, наданої Міністерством внутрішніх справ і Генеральною прокуратурою України, за період дії Кримінального кодексу України за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених ст. 298 КК, у 2002 р. було відкрито 41 кримінальне провадження, у 2003 р. – 42, у 2004 р. – 32, у 2005 р. – 50, у 2006 р. – 30, у 2007 р. – 54, у 2008 р. – 47, у 2009 р. – 33, у 2010 р. – 44, у 2011 р. – 37, у 2012 р. – 25, у 2013 р. – 67, у 2014 р. – 52, у 2015 р. – 57, у 2016 р. – 65, у 2017 р. – 78, у 2018 р. – 77, у 2019 – 62¹.

Наведені дані свідчать про відсутність у цій сфері суспільних відносин стійкої тенденції до зростання злочинності. Проте вся картина пограбування культурної спадщини не відображена у статистиці Міністерства внутрішніх справ і Генеральної прокуратури України, тому робити висновки ще зарано.

Латентність досліджуваних кримінальних правопорушень пояснюється і недосконалістю чинних кримінально-правових норм. Ст. 298 КК встановлює відповідальність за незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини, а також знищення, руйнування чи пошкодження об'єктів культурної спадщини, але кримінально-правовій охороні не підлягають ті об'єкти, які об'єктивно належать до археологічної спадщини, проте не мають такого юридичного статусу та не включені до державного реєстру, оскільки, наприклад, органи охорони культурної спадщини не знають про їхнє існування [13]. Окрім того, сьогодні процес занесення нещодавно відкритих археологічних пам'яток триває понад три місяці, протягом яких «чорні археологи» можуть зруйнувати об'єкт і привласнити знайдені предмети [12].

Слід відзначити, що більшість кримінальних проваджень за ст. 298 КК України не передаються до суду або закінчуються виправдовувальними вироками. Так, протягом 2002–2019 рр. зареєстровано 893 кримінальні правопорушення за ст. 298 КК. Тоді було засуджено тільки 92 особи, тобто лише близько 10% кримінальних проваджень передаються до суду і закінчуються обвинувальними вироками. Подібну ситуацію можна пояснити тим, що деколи не вдається знайти винних осіб, а деколи виявляється, що пам'ятка археології не має охоронного знаку чи не занесена до державного реєстру, внаслідок чого дії правопорушників не містять складу кримінального правопорушення [4, с. 174].

Висновки. Підсумовуючи викладені у статті положення, зазначимо, що під соціальною зумовленістю слід розуміти процес встановлення суспільно небезпечних форм поведінки індивідів, визнання допустимості, доцільності та можливості кримінально-правової боротьби з такою поведінкою. Основними факторами криміналізації діянь, передбачених ст. 298 КК України, є соціально-економічні, нормативні та кримінологічні. Соціально-економічні фактори полягають у тому, що культурна спадщина має величезне значення для розвитку науки, мистецтва, господарства країни та інших сфер соціального життя. До нормативних факторів слід віднести наявність значної кількості як міжнародних, так і національних нормативно-правових актів у сфері охорони культурних цінностей. До кримінологічних факторів встановлення кримінальної відповідальності за ті чи інші діяння відносять насамперед їхню суспільну небезпечність і відносну поширеність.

¹ Наведені дані взяті із щорічних звітів Департаменту інформаційних технологій МВС України та Генеральної прокуратури України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В.І. Не повинні гинути! (Реалізація норм міжнародного гуманітарного права в законодавстві України про захист культурних цінностей). *Політика і час*. 1995. № 9. С. 59–63.
2. Борисов В.І. Відповідність кримінального закону конституційним принципам здійснення правосуддя в Україні. *Юридичний вісник України*. 2009. № 48 (752). С. 6–7.
3. Борисов В.І. Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Харьков, 1993. 399 с.
4. Гайворонський Є.П. Незаконні археологічні розкопки та їх зв'язок з контрабандою культурних цінностей. *Проблеми законності*. 2007. Вип. 88. С. 171–176.
5. Загальнодержавна програма збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки : Закон України від 20 квітня 2004 р. № 692-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 32. Ст. 390.
6. Коробеев А.И. Уголовная наказуемость общественно опасных деяний (основания установления, характер и реализация в деятельности органов внутренних дел) : учебное пособие. Хабаровск : Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1986. 80 с.
7. Кузьменко Є.І. Предмет злочинного посягання на пам'ятки – об'єкти культурної спадщини. *Адвокат*. 2009. № 3 (102). С. 23–25.
8. Кузьменко Є.І. Суспільна небезпечність злочинного посягання на пам'ятки культурної спадщини як підстава криміналізації. *Митна справа*. 2009. № 5 (65). Ч. 2. С. 178–183.
9. Литовченко Л.А. Становлення міжнародного права охорони культурних цінностей (кінець XIX – середина XX століть). *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ*. 2002. № 2 (8). С. 95–110.
10. Основания уголовно-правового запрета (криминализация и декриминализация). Москва : Наука, 1982. 302 с.
11. Пинаев А.А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Харьков : Юрид. Харьков, 2001. Кн. 1 : О преступлениях. 289 с.
12. Сафонова Л. Изъятая контрабанда: все по закону. *Еженедельник 2000*. 2003. № 13 (165).
13. Сафонова Л. Кому потрібен давній громофон. *Дзеркало тижня*. 2003. № 21.
14. Чупрій Л.В. Стан та проблеми музейної справи в Україні. URL: <http://narodna.pravda.com.ua/culture/4c0133b629439/>.
15. Шилин Д.В. Система норм о преступлениях против культурного наследия: действующий подход и перспективы регламентации. *Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань* : тези доп. та повід. учасників міжнар. Симпозіуму (м. Львів, 23–24 верес. 2001 р.). Львів : Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2011. С. 465–468.